

**

Lidia Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012, ss. 395

Na temat represji stosownych w okresie „Polski ludowej” wobec duchowieństwa powstała już ogromna literatura. W przeważającej mierze dotyczy ona działań aparatu represji wobec Kościoła katolickiego. Nie ma w tym miejscu potrzeby przytaczać pełnej literatury przedmiotu w tym względzie, gdyż liczy ona kilkaset pozycji¹. Z o wiele mniejszym zainteresowaniem badaczy spotyka się antykościelna działalność struktur partyjno- państwowych i specjalnie powołanego w 1950 r. do oficjalnych kontaktów z duchowieństwem Urzędu ds. Wyznań (UdsW). Nie doczekaliśmy się do chwili obecnej żadnej pracy aspirującej do przedstawienia działalności tej instytucji w sposób całościowy, ani nawet przyczynkarski. Co gorsze w przeważającej części prac dotyczących polityki władz PRL wobec Kościoła analiza działalności UdsW czy jego terenowych struktur jest traktowana w sposób drugoplanowy, mało szczegółowy i dość wybiórczy.

Trudność pogłębia dodatkowo niekompletność bazy archiwalnej UdsW i jego terenowych struktur. Jak wynika z badań, jakie przeprowadziłem w Archiwum Narodowym w Krakowie w aktach miejscowego WdsW praktycznie nie ma żadnych informacji na temat prześladowania ludzi Kościoła. Dokumentacja dotycząca parafii i poszczególnych księży (każdy ksiądz miał swoją teczkę w odpowiednim WdsW) jest w dużej części zniszczona, a ta, która pozostała została starannie wybrakowana². Większość z tych doku-

¹ Najlepiej stan badań nad antykościelną działalnością aparatu represji w „Polsce ludowej” oddaje przegląd, jakiego dokonał Filip Musiał, Idem, *Stan badań nad dziejami komunistycznego aparatu represji za lata 2006- 2010/2011* [w:] *Archiwalia komunistycznego aparatu represji. Zagadnienia źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2012, s. 46–55.

² Mogę podać, jako przykład teczkę księdza Jana Gwizdonia, Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK] 29/1431/28, akta osobowe Jan Gwizdoń, czy akta dotyczące parafii, w których nie ma śladu żadnych represji wobec duchownych,

mentów została zniszczona lub sprywatyzowana w latach 1989–1990³. Dotarcie do dawnych pracowników tej instytucji i uzyskanie zgody na przeprowadzenie wywiadu dotyczącego funkcjonowania aparatu wyznaniowego władz nie jest również bynajmniej sprawą prostą⁴.

Stań literatury dotyczącej UdsW jest jak wspomniałem dość ubogi, zarówno jeśli chodzi o przedstawienie struktur centralnych tej instytucji, jak i jej terenowych odpowiedników. Wymienić należy przede wszystkim artykuły: Henryka Misztala i Artura Meglewskiego⁵, Andrzeja Nowakowskiego⁶, Roberta Włodkowskiego⁷, Roksańsany Szczęch⁸, Andrzeja Szymańskiego⁹ i Rafała Łatki¹⁰. Osobno

którzy w niej pracowali, ANK 29/1431/187, Wydział ds. Wyznań, Akta parafii Dobrego Pasterza Prądnik Czerwony, Kraków- Śródmieście, gdzie większość akt dotyczy kwestii budowlanych i renowacji zabytków Kościoła.

³ Relacja ks. prof. J. Mareckiego z III 2011 r., któremu z kolei tą wiedzę przekazała archiwista AN w Krakowie.

⁴ Nie jest to jednak niemożliwe, o czym świadczy fakt, że udało mi się w 2012 r. pozyskać wartościową relację ostatniego ministra–kierownika UdsW Władysława Loranca. Pozwoliła mi ona na odtworzenie priorytetów działań władz w ramach polityki wyznaniowej, szczególnie w ostatnich trzech latach istnienia PRL, gdy kierował on tą instytucją. Dariuszowi Rosiakowi udało się z kolei na potrzeby własnego reportażu otrzymać relację od Edwarda Kotowskiego. Zob., D. Rosiak, *Wielka odmowa*, Wołowiec 2014, Wiarygodność tej relacji jest jednak nikła, gdyż wspomniany pracownik UdsW i jednocześnie funkcjonariusz SB konsekwentnie twierdzi, że poświęcał wszystkie swoje siły dla dobra Kościoła [sic!] i zawarcia porozumienia między biskupami, a władzami PRL, zaś autor reportażu przyjmując te twierdzenia jako wiarygodne [sic!]. O tym jak naprawdę wyglądała rola E. Kotowskiego i jego koncepcje związane z polityką władz wobec Kościoła zob. szerzej, C. Gmyz, *Pietro specagent w Watykanie*, „Rzeczpospolita” 2 II 2009: <http://www.rp.pl/artukul/257042.html>; P. Kowal, *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986-1989*, Warszawa 2012.

⁵ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zarys kompetencji, styl działania i cele Urzędu ds. Wyznań* [w] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26- 28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33–70.

⁶ A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13, s. 27–39.

⁷ R. Włodkowski, *Powstanie i organizacja referatów ds. wyznań w prezydiach rad narodowych województwa szczecińskiego w latach 1950-1959* [w] *Spółczesność, państwo, Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin 15-16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000, s. 82–87.

⁸ R. Szczęch, *Między jawnym, a tajnym. Współpraca pionów wyznaniowych administracji państwowej i aparatu bezpieczeństwa na terenie Polski południowej w celu uskutecznienia działań przeciwko duchowieństwu w latach 40 i 50 XX wieku*, [w] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem, a agenturą. Studia i materiały*, t. 3, red. J. Szczepaniak, M. Lasota, Kraków 2010 s. 119–140.

⁹ A. Szymański, *Działalność Urzędu ds. spraw wyznań w Opolu w latach 1958-1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012 (nr 4), s. 51–66.

wspomnieć należy o pracach Lidii Fiejdasz poświęconych funkcjonowaniu struktur WdsW w Rzeszowie¹¹ i fragmentach prac dotyczących polityki władz wobec Kościoła w poszczególnych województwach, gdzie działalność struktur WdsW opisano dość szczegółowo. Szczególnie cenna jest pod tym względem monografia praca Łucji Marek¹² i Rafała Łatki¹³. Wspomnieć należy również o opublikowanych w 1995 r. wspomnieniach Kazimierza Kąkola kierownika UdsW w latach 1974- 1980¹⁴.

Zawartość pracy, zastosowana metodologia, realizacja celów badawczych

Praca L. Fiejdasz *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, będąca rozszerzoną wersją pracy doktorskiej obronionej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, jest pod wieloma względami istotnym novum jeśli chodzi o badania nad polityką władz PRL wobec Kościoła i działalnością terenowych jednostek WdsW. Jej autorka postawiła sobie kilka ambitnych celów badawczych. Wśród nich na plan pierwszy wysuwa się dokładne odtworzenie założeń i charakteru działalności WdsW w Rzeszowie oraz odpowiedź na następujące cele badawcze:

1) *Czy – a jeśli tak – to w jaki sposób WdsW w Rzeszowie i jego terenowe organy usiłowały rozbić jedność duchowieństwa rzymskokatolickiego?*; 2) *jakimi metodami posługiwano się, by złamać tych, którzy chcieli pozostać wierni Kościołowi*; 3) *w jakim zakresie wykorzystywano prawo jako narzędzie tej polityki?*¹⁵.

¹⁰ R. Łatka, *Krakowskie struktury aparatu państwowego PRL zajmujące się Kościołem katolickim*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” nr 36, XII 2012, s. 159–164.

¹¹ L. Fiejdasz, *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie w laicyzacji służby zdrowia* „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 199–218; Idem, *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950-1957 na terenie województwa rzeszowskiego*, „Prace Historyczno-Archivalne” 2010, t. 22, s. 169–82; Idem, *Opór społeczeństwa wobec działań Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2010, t. 13, s. 117–142.

¹² Ł. Marek, „*Kler to nasz wróg*”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956-1970*, Katowice 2009.

¹³ R. Łatka, *Polityka władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980-1989*, praca dr złożona w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ, mps. w zbiorach autora.

¹⁴ K. Kąkol, *Spowiedź pogromcy Kościoła*, Olsztyn 1995.

¹⁵ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950-1973*, Lublin 2012, s. 17.

Zamierzenia te dobrze wpisują się w niegdyś postawione przez Jana Żaryna cele historiografii zajmującej się badaniem historii Kościoła w PRL, który jako jedno z najistotniejszych zadań definiował sporządzenie całego katalogu represji, jakiemu poddawano duchowieństwo Kościoła rzymskokatolickiego w „Polsce ludowej”¹⁶.

Monografię opracowano przy użyciu interdyscyplinarnego aparatu badawczego, posłużono się metodą historyczno-prawną i dogmatyczno-prawną, uzupełniając ją w niektórych fragmentach pracy metodą statystyczną. Dzięki wykorzystaniu zróżnicowanej metodologii, która została właściwie wybrana w odniesieniu do tematyki monografii, praca ma pod wieloma względami charakter wyczerpujący.

Publikacja L. Fiejdasz składa się z wprowadzenia, trzech rozdziałów merytorycznych i podsumowania. W pierwszym rozdziale autorka przedstawiła strukturę i rolę Wydziału w ramach administracji wyznaniowej na Rzeszowszczyźnie. Skrupulatnie omówiła kompetencje owych organów i dokonała konfrontacji zadań, jakie przed nimi stawiono z ich rzeczywistą praktyczną działalnością. Wykonanie tej pracy w odniesieniu do funkcjonowania referatów ds. wyznań na poziomie powiatowym i miejskim, jak trafnie zauważył Ryszard Gryz jest tym bardziej wartościowe, że po zlikwidowaniu owych struktur, w centrali UdsW wydano nakaz zniszczenia ich dokumentacji¹⁷. W tej części pracy autorka przekonująco udowodniła jedną ze swoich głównych tez, że UdsW i jego terenowe agendy funkcjonowały w celu pełnienia nadzoru i kontroli nad Kościołem katolickim w powojennej Polsce. Dzięki szerokim i ogólnie sformułowanym kompetencjom działania aparatu wyznaniowego cechowały się znaczną dowolnością, która pozwalała ich pracownikom w analogicznych sytuacjach podejmować krańcowo odmienne decyzje. Jak trafnie wskazała L. Fiejdasz niejednokrotnie UdsW i WdsW przekraczały swoje wyznaczone w ustawodawstwie uprawnienia. Wynikało to przede wszystkim z realizacji ideologicznych celów państwa, które powieliło sowiecki model relacji państwo – Kościół opartego na tradycji cesaropapizmu bizantyjsko-moskiewskiego.

Dwa kolejne rozdziały dotyczą działań władz wobec dwóch całkowicie odmiennych grup księży. W rozdziale drugim autorka

¹⁶ J. Żaryn, *Kościół katolicki w PRL- wybrane zagadnienia, hipotezy, prowokacje*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005 nr 1 (7), s. 26.

¹⁷ R. Gryz, *Władze partyjno- państwowe w walce z duchowieństwem (1945-1956)* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 111.

omówiła organizacje skupiające tzw. „księży patriotów”, którzy ściśle współpracując z komunistycznym aparatem państwowym, mieli zgodnie z założeniami władz rozbijać jedność duchowieństwa. Omówiono w nim cały szereg działań mających na celu władczenie, jak największej liczby duchownych do działalności po stronie władz. W tej części pracy szczegółowo zostały omówione plany komunistycznych dygnitarzy związane z „postępowymi księżmi”, ich praktyczna realizacja na Rzeszowszczyźnie i wreszcie skuteczność ich wdrażania. Autorka przekonywująco i na wielu przykładach udowodniła, że wobec „księży patriotów” w sposób uprzywilejowany stosowano prawo państwowe. Duchowni z organizacji „postępowych” byli dodatkowo wynagradzani finansowo, posiadali lepszą niż ogół duchowieństwa opiekę medyczną i socjalną oraz sporo innych ułatwień (m.in. łatwość pozyskiwania materiałów budowlanych, czy uzyskiwania pozwoleń na budowę, bądź remont Kościoła). Jak trafnie podkreśliła jednak autorka, mimo zaangażowania ogromnych środków osobowych i materialnych w całym kraju w ruchu „księży patriotów” działało nie więcej niż 10% duchownych. W województwie rzeszowskim skala zaangażowania była jeszcze niższa, gdyż w szczytowym okresie sięgała 4,7%, zaś w 1959 r. jedynie 1,5%. Nie powiodły się również dwa inne cele: czyli obsadzenie istotnych godności kościelnych w diecezji przemyskiej przez duchownych lojalnych wobec władz, ani przekonanie kapłanów należących do ruchu księży „postępowych” do wystąpienia ze stanu duchownego.

Trzecia część pracy poświęcona została z kolei duchownym ocenianym przez władze, jako wrodcy. L. Fiejdasz odtworzyła rodzaje represji, jakimi poddawano biskupów przemyskich i księży będących lojalnymi wobec polskiego Episkopatu. Zaprezentowała również przypadki stosowania różnorodnych elementów ustawodawstwa, przy pomocy, których starano się oddziaływać na duchownych, którzy nie mieli zamiaru współpracować z komunistycznymi władzami. Wobec tak określanych księży aparat partyjno-państwowy i władze administracyjne stosowały prawo w dowolny sposób, tak nim manipulując, by osiągnąć zamierzone cele polityczne, polegające na zmianie „wrogiej postawy” i przymuszenie do lojalności wobec komunistycznych władz. Autorka omawia tego typu działania struktur władzy na wielu przykładów, równocześnie podkreślając, że były one w kontekście postawy biskupów przemyskich nieskuteczne, gdyż zajmowali oni konsekwentnie nieustępliwą postawę. Szczególnie trudnym przeciwnikiem dla władz okazał się abp Ignacy Tokarczuk, który był uznawany za „nieprzejednanego wroga władzy ludowej”. Mimo szeregu przedsięwzięć aparatowi partyjno-państwowemu nie udało się znaleźć

sposobu na „wojowniczego biskupa” oraz większości duchownych znajdujących się pod jego jurysdykcją. Jak zauważa L. Fiejdasz, analizując materiały rzeszowskiego WdsW nie natknęła się na żadne dokumenty, w których pracownicy tej struktury przypisywali sobie sukcesy w ramach zastosowanych wobec duchownych środków represyjnych.

Zastrzeżenia i uwagi szczegółowe

Publikacje L. Fiejdasz oceniam wysoko, niemniej autorce zdarzyło się popełnić kilka istotnych uchybień metodologicznych. Większość z nich wynika z faktu niewykorzystania w pracy istotnych źródeł pierwotnych, które przy opisie funkcjonowania struktur aparatu wyznaniowego należało uwzględnić. W pierwszej kolejności dziwi brak kwerendy w Archiwum Akt Nowych, szczególnie, że w jego zbiorach znajdują się dokumentacja UdsW, w tym materiały WdsW w Rzeszowie. Wspomniany brak należy oceniać, jako niezwykle istotny błąd metodologiczny. Należałoby skorzystać również z materiałów Wydziału Administracyjnego KC PZPR również znajdujących się w AAN, ale nie jest to tak znacząca zaniechanie jak nie uwzględnienie materiałów UdsW. Można było również wykorzystać materiały pochodzące z Archiwum Prezydenta RP, w którym znajdują się dokumentacja zastępcy przewodniczącego Rady Państwa Kazimierza Barcikowskiego, w tym jego korespondencja z kierownikiem UdsW. Autorka nie wykorzystwała również wydanych drukiem wspomnień ministra- kierownika UdsW Kazimierza Kąkola¹⁸, publikacji ostatniego szefa tej struktury- Władysława Loranca, w której przedstawił on swoje poglądy dotyczące miejsca Kościoła w państwie¹⁹ oraz wspomnień K. Barcikowskiego²⁰.

Zupełnie niezrozumiałym dla mnie zabiegiem autorki są ramy chronologiczne pracy. O ile cezura początkowa jest całkowicie uzasadniona (w 1950 r. utworzono UdsW) to data końcowa pracy nie znajduje żadnego uzasadnienia. Należało ją, bowiem wydłużyć do 1975 r., gdyż wtedy dokonano reformy administracyjnej kraju i nastąpiły znaczące zmiany w terenowych strukturach UdsW. Tłumaczenie L. Fiejdasz, że nie zachowało się wiele materiałów z lat 1973–1975 nie jest w żaden sposób satysfakcjonujące. Należało postarać się w miarę możliwości odtworzyć charakter działalności WdsW w Rzeszowie w tym okresie, zamieszczając odpowiednią

¹⁸ K. Kąkol, *Spowiedź pogromcy Kościoła...*

¹⁹ W. Lorańc, *Stare upiory w najnowszych dziejach Polski*, Warszawa 1987.

²⁰ K. Barcikowski, *U szczytów władzy*, Warszawa 1997.

adnotację w tekście, że w przypadku tego okresu oparto się na mniejszej niż w przypadku poprzednich lat ilości źródeł.

Należy żałować również, że autorka pracy nie podjęła próby dotarcia do świadków spośród pracowników terenowych struktur WdsW (a przynajmniej nic na ten temat nie wspomina). Brakuje ponadto rozdziału w całości poświęconego współpracy WdsW z aparatem represji. Zdaje sobie sprawę, że opracowanie tej tematyki nie jest sprawą łatwą, niemniej jednak w monografii poświęconej działalności lokalnych struktur aparatu wyznaniowego PRL omówienie tej problematyki w możliwie wyczerpujący sposób wydaje mi się nieodzowne.

Autorce zdarza się również popełnić błędy logiczne i przejęzyczenia. Jednym z przykładów jest stwierdzenie z podsumowania drugiej części pracy, gdzie L. Fiejdasz podkreśliła, że władzom niestety nie powiódł się plan, który miał się przyczynić do rezygnacji księży z diecezji przemyskiej z życia w stanie duchownym (autorka z pewnością nie życzyła by sobie, aby ów plan się powiódł)²¹.

Podsumowanie

Monografię *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973* należy ocenić wysoko pod względem merytorycznym, gdyż stanowi znaczący postęp w badaniach nad aparatem wyznaniowym PRL. Jej autorka wykonała ogromną pracę, która pozwoliła jej odpowiedzieć na zarysowane we wprowadzeniu cele badawcze i pokazać czym w swojej istocie był UdsW i jak wyglądało jego praktyczne działanie na poziomie województwa rzeszowskiego. Jej oceny nie zmieniają zastrzeżenia o, których wyżej pisałem, ale liczę, że autorka uwzględni moje uwagi i skorzysta ze źródeł, które pominęła, w kolejnych swoich pracach poświęconych funkcjonowaniu aparatu wyznaniowego w PRL. Mam nadzieję, że jej praca z czasem stanie się też inspiracją dla kolejnych badaczy, którzy zajmą się analogiczną tematyką w innych województwach lub podejmą się jeszcze ambitniejszego projektu badawczego i przygotowują pełne opracowanie poświęcone UdsW.

Rafał Łatka

Uniwersytet Jagielloński

²¹ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań...*, s. 176–177.